

УДК 811.111'42

Н. Г. Єсипенко,
кандидат філологічних наук, доцент
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

КОНЦЕПТУАЛЬНА СТРУКТУРА ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

У статті структура концепту розглядається як сукупність узагальнених ознак, необхідних для ідентифікації предмету чи явища як фрагмента картини світу. Лінгвостатистична й когнітивна інтерпретації мовних засобів, що слугують для таксономії окремих фрагментів світу, є методами дослідження процесів категоризації суб'єктивної дійсності і відображення цих процесів в мовних структурах. Статистичний аналіз частоти вживання лексико-семантичних класів слів виявляє найчастотніші класи, що утворюють семантичні поля концептів у концептуальній структурі художнього твору.

Сучасний аналіз художнього тексту важко уявити без пошуку та інтерпретації ключових концептів, під якими розуміють базові одиниці картини світу, що екзистенціально значимі як для окремої особистості, так і для народу в цілому. Проте термінологічний узус когнітології і когнітивної лінгвістики послуговується низкою понять, що не мають одностайних дефініцій серед науковців. Звернімося до найважливіших термінологічних понять для розгляду концептуальної структури пригодницького роману Дж. Свіфта "Gulliver's Travles", що є метою нашого дослідження.

Цілком очевидно, що поняття концепт і пов'язане з ним поняття картини світу, особливо мовної картини світу, є взаємозалежними і невід'ємними один від одного елементами. Найчастіше в сучасній науці концепт визначають як виокремлене свідомістю знання про певний предмет. К. С. Кубрякова говорить про концепт як "квантор знання" [1: 243]. Картину світу визначають як метафорично позначене відображення світу свідомістю. Оскільки кожен елемент світу може стати предметом концептуалізації, то картину світу характеризують як сукупність концептів. Концепти об'єднуються в концептосфери, тобто асоціативні множини концептів, що співвідносяться з певними відображеними свідомістю елементами світу [2; 3]. З огляду на це картину світу визначають як сукупність концептосфер. Концептосфери, як і самі концепти, репрезентуються різновидами семантичних полів [4: 16]. Концепт і концептосфера формуються на основі мови, тому що понятійно-мисленнєва діяльність людини здійснюється за допомогою мови. Звідси – картина світу є мовно-опосередкованою. Таке опосередкування дає підстави лінгвістам розглядати саму мову як таку, що вміщує в собі власне відображення світу, тобто мовну картину світу.

Слід коротко згадати історію розвитку поняття картини світу. Наукова розробка ідей картини світу розпочалась з відомої гіпотези Сепіра-Уорфа. Згідно гіпотези характер світобачення в різних народів є різним. Це зумовлено тим, що свідомість при відображенні світу детермінується різними категоріальними системами мови [5: 123]. Понятійним і термінологічним попередником гіпотези Сепіра-Уорфа є вчення Вільгельма фон Гумбольдта про "дух народу", що втілюється в мові народу і не передається будь-якими іншими перетвореннями. Ідея картини світу дещо в новому аспекті розглядається у вченнях Отто Есперсена про "понятійні категорії". Згідно вчення, людська свідомість, аналізуючи світ, виробляє понятійні категорії для його відображення. Ці категорії утворюються в різних мовах різними засобами (граматичними, лексичними). Мовні засоби – це техніка вираження свідомості, самі ж поняття є її змістом [6: 347].

Безумовно картина світу виражає специфіку людини і її буття, взаємовідношення людини зі світом, умови існування людини в світі. Людина опановує світ, відчуває його, споглядає, пізнає, осмислює, відображає і перебуває в ньому. Образ світу виникає завдяки світосприйняттю, світорозумінню, переживання світу як цілісності. Проте ці відчуття є суто індивідуальними, неповторними для окремих особистостей, а тим паче для особистості письменника.

З письменником як мовною особистістю співвідносяться художня картина світу й індивідуальна картина світу. Художня картина світу є індивідуальним творенням художника. Ця картина може відповідати реальності або бути позбавленою фундаментальних фізичних характеристик (часу), може зводитись тільки до ідеального чи фантастичного. Однак індивідуальна оцінка картини світу письменником є своєрідним особистим внеском у досвід людства. Індивідуальна картина світу є частиною колективної, національної картини світу і поєднується з нею системою національної мови, проте одночасно вона особистісно забарвлена. Її визначниками є рівень знань про світ і мовні компетенції, особистий досвід, особисті смисли мовних значень, добір слів та словосполучень. Вербально-знакове оформлення індивідуальної художньої картини світу передбачає власну композицію і сюжет, селективність слів, номінативну творчість, аранжування мовних одиниць і архітектоніку тексту. Адже мова – це словесний засіб формування думок і обміну думками.

Як засіб формування думок мова включає систему номінацій з їх категоріями. Принагідно зазначаємо, що номінаціями мовної картини світу виступають значення, розподілені за різними

типами семантики. М. Я. Блох говорить про трьохступеневу ієрархію семантики, що відповідає ступеням розкриття якостей виокремленого свідомістю референта:

1) Звичайне значення у неспецифічному вживанні мови. Такий тип семантики автор називає "комоневою".

2) Концептуальне значення, що втілюється в культурно детермінованому осмисленні референта. Такий тип семантики автор називає "апроксемою". В існуючому когнітивному узусі він називається "концептом".

3) Понятійне значення в межах певної наукової дисципліни. Такий тип семантики визначається автором як "ригорема". Слово – знаковий носій ригореми – є терміном [3: 18].

Беручи до уваги типи семантики, що виражаються різними номінативними одиницями, можемо стверджувати, що картина світу реалізується на трьох рівнях роботи інтелектуальної свідомості: по-перше, на номінативному рівні, рівні присвоєння імен референтам; по-друге, на пропозитивному рівні, рівні приписування ознак референтам; по-третє, на дискурсивному рівні, рівні включення референтних уявлень у сукупне знання, яким володіє людина. Із зазначених трьох рівнів репрезентації картини світу мовна картина світу виступає на першому, номінативному рівні.

Уявлення про слово (лексему), що зосередило у своїй семантиці узагальнений смисловий зміст і стало втіленням певної ідеології, позначенням символу, розвивалось у мовознавстві поступово. Дослідницька думка рухалася від вивчення груп слів, об'єднаних семантичним ядром, однією семантичною категорією чи їхнім відношенням до однієї лексико-семантичної сфери. Такі слова характеризуються, на думку О. О. Потєбні і М. М. Покровського, однорідною семантикою і відносяться до однієї тематичної рубрики [7; 8]. В. В. Виноградов у 1940-х роках висунув ідею про групування слів великими пучками довкола основних центрів значення [9]. О. О. Потєбня розвинув продуктивну для семасіологічних і лінгвокультурологічних пошуків думку про вивчення окремих слів у складі і контексті груп лексем, що об'єднуються однією семантичною категорією [7: 118].

Концепт як складний комплекс ознак має різнорівневе представлення в мові. Найбільш інформативним з цього погляду є лексико-семантичний рівень. Тому аналіз концептуальної структури художнього тексту в нашому дослідженні відбувається шляхом виявлення семантичних полів концептів. Вивчаючи лексико-семантичний рівень словника автора, виявляємо групи ознак, які формують структуру того чи іншого концепту. Дослідження такого спрямування відбувається в декілька етапів. Перший етап – аналіз семантичного значення і внутрішньої форми слова, що репрезентує концепт. Другий етап – опис способів категоризації концепту в мовній картині світу.

Питання щодо структурних складників концепту залишається невирішеним у сучасній лінгвістиці. Дослідники виділяють різні типи концептуальної структури: 1) структура як ієрархія елементів; 2) структура як концептуальне поле; 3) структура як сукупність семантичних параметрів [10: 7]. Найвірогіднішим видається положення про те, що найменшою одиницею концептуальної структури є концептуальна ознака, що відповідає диференційній семі. Наступним рівнем структури є концептуальний сегмент, що є об'єднанням концептуальних ознак за тематичним принципом і відповідає інтегральній семі. Структура концепту – це сукупність узагальнених ознак, необхідних і достатніх для ідентифікації предмету чи явища як фрагмента картини світу [11: 8]. Інтерпретація мовних засобів, що слугують для таксономії окремих фрагментів світу, є одним із методів дослідження процесів категоризації суб'єктивної дійсності і відображення цих процесів в мовних структурах.

Особливий інтерес становить виявлення концептуальної структури художнього тексту. При цьому художній концепт розглядається як актуалізована у відповідності до авторського задуму одиниця концептосфери тексту. Художній концепт виступає також як складне ментальне утворення, як універсальний художній досвід, зафіксований у культурній пам'яті і здатний виступати в якості ферменту і будівельного матеріалу при формуванні нових художніх смислів [12: 110]. У художньому дискурсі різні одиниці тексту можуть вживатися в ролі експлікатів індивідуально-авторських концептів. Компоненти семантичних полів у художньому тексті при значній частотності вживання передають певні лейтмотиви для вираження різних сторін концептуального змісту твору. Н. С. Болотова зазначає, що "концептуальну структуру художнього тексту можна уявити як процес формування і взаємодії художніх концептів різних типів, що відбувається в свідомості читача і стимулюється асоціативно-смисловим розгортанням тексту на основі лексичної структури" [13: 315].

При описі структури та вербалізації концептів у пригодницькому романі Дж. Свіфта до уваги бралися такі основні положення: концепт є одиницею ментальності, спрямованою на комплексне вивчення мови, свідомості, культури; концепт є одиницею колективного знання, що має мовне вираження; концепт об'єктивується в мові за допомогою одиниць різних рівнів; концепт є одиницею свідомості, тому не характеризується строгою структурованістю.

Для практики аналізу концептів у художньому творі актуальними є дослідження, що при розгляді мовного вираження концептів опираються на рівні синонімічного ряду, тематичної групи,

дериваційного гнізда, лексико-семантичного чи асоціативного поля. Результируючий вектор, близький до такого трактування концепту, знаходимо в А. В. Варзіна: "концепт є об'ємним ментальним утворенням, що вбирає в себе не тільки інваріант значень слова, що його репрезентує, але й інваріант словотвірного гнізда і одночасно семантичного поля" [14: 283].

Головне завдання даного дослідження полягає в доборі та семантичній класифікації в конкретному тексті тих мовних одиниць, що відповідають ядру семантичного поля концепту і вербалізують ті явища, об'єкти чи дії навколишнього світу, що разом творять концепт. До таких мовних одиниць, на нашу думку, належать: іменники-найменування, що перебувають у логічному зв'язку із семантичним ядром концепту; дієслова, що позначають дію або стан, властиві концептуальному ядру; прикметники, що позначають ознаки концептуального ядра; прислівники, які можуть співвідноситися з будь-якими попередніми мовними одиницями.

Як показують статистичні підрахунки реалізації згаданих частин мови у досліджуваному творі кроком десять сторінок, іменник як найважливіший засіб номінації складає "найбільший відсоток словника будь-якої мови" [15: 18]: іменники – 1384 лексичні одиниці, дієслова – 1064 одиниці, прикметники – 759 слів і прислівники – 438 лексичних одиниць.

Наступним етапом дослідження є систематизація та поділ дібраних лексико-граматичних одиниць на семантичні класи іменників, дієслів, прикметників та прислівників. Дослідженню лексичного складу мови присвячено багато праць, проте поділ лексики на семантичні класи пов'язаний з серйозними труднощами, викликаними відсутністю достатньо ефективних та об'єктивних методів класифікації. Методи вивчення семантичної структури мовних одиниць можна звести до п'яти головних, на основі яких проводиться поділ лексики на семантичні класи та підкласи: статистичного, контекстуального, структурного, психолінгвістичного та методу компонентного аналізу. Зазначені методи знайшли своє застосування в лінгвістиці, але уніфікованих критеріїв поділу лексики на семантичні класи немає.

Наша класифікація ґрунтується на тому, що слова одного класу демонструють належність всіх класифікованих лексем до одного і того ж семантичного класу: спільний смисл або явно включений у лексему, або розпізнається в ній на другому кроці семантичної редукції. Лексеми одного семантичного класу вміщують однотипну інформацію в значенні і, по можливості, одну і ту ж інформацію про граматичні форми.

У результаті класифікації було виділено 27 семантичних класів дієслів, 24 класи іменників, 18 класів прикметників та 7 класів прислівників. Частота вживання семантичних класів у романі автора виявилась різноманітною. Проте визначення частоти вживання лексичних одиниць недостатнє, адже в цьому випадку не відомо, чи дійсно частота вживання семантичних класів у творі суттєво перевищує деяку теоретично очікувану величину. Тому для достовірного квантитативного аналізу даних про частоту вживання кожного семантичного класу використаємо критерій χ^2 [16: 90].

Чим більше емпіричні величини відхиляються від теоретичних, тим більшою в результаті виявляється сума χ^2 , що свідчить про вибірковий характер вживання саме цих класів у досліджуваному творі. Тому для подальшого аналізу обираємо лише ті класи, що позначились високим показником селективності в авторському словнику.

У творі Дж. Свіфта домінуючими семантичними класами дієслів виявились: *продукуюча дія; температурні явища; референція; володіння, придбання, втрата; фізіологічний стан*; семантичними класами іменників: *організації, угруповання; хвороби, ушкодження; абстракції; маса, об'єм, довжина; дії, процеси, перетворення, рух; приміщення, просторові поняття; транспорт; географічні поняття*; семантичними класами прикметників: *розмір, форма, величина; інтенсивність, ступінь*; та семантичний клас *прислівників способу*.

Моделювання структури концепту полягає не тільки у встановленні смислу окремих слів і їх семантичному поділі на групи, але й у визначенні специфіки цілого концептуального поля й логічних відношень між елементами – семантичними класами іменників, дієслів, прикметників і прислівників – та їх співвідношення із семантичним ядром концепту.

Результати дослідження показують, що довкола концепту формується концептуальне поле, що охоплює граматично розрізнені за частинами мови елементи одного і того ж концепту. Одиниці поля характеризуються різними відношеннями: парадигматичними, синтагматичними, дериваційними, асоціативними. При цьому можна говорити тільки про відносну структурованість концептуального поля на рівні мови. Склад концептуального поля і характер відношень між елементами цього поля особистісно обумовлені. Визначальним фактором є духовний і мовний досвід автора. Необхідність урахування фактору світогляду ставить у центр уваги дослідника реальну стратованість існування концептів і проблему осмислення дійсності мовною особистістю письменника [14: 285].

Знання про склад і організацію кожного ядра дає можливість сформулювати судження про картину світу письменника і реконструювати її. Такий перехід від статистично повного словника до редукованої когнітивної структури мови письменника здійснюється за допомогою виділення домінант

лексики. Тому вводимо поняття *ідейно-художньої домінанти лексики*, під якою розуміємо комплексну реалізацію певного концепту дійсності, що займає превалююче місце в індивідуально-авторській мовній картині світу і виражається множиною спільних значень семантичних класів слів різних частин мови. Ідейно-художні домінанти є результатом аналізу переваг емпіричних частот вживання семантичних класів слів усіх досліджуваних частин мови.

З огляду на високий показник χ^2 семантичних класів, що їх складають, ідейно-художні домінанти є одиницями індивідуально-авторського лексикону й однозначно і неповторно характеризують ідіолект та мовну картину автора. Ідейно-художні домінанти в просторі тексту утворюють точки концентрації смислу (своєрідні центри), довкола яких формуються специфічні концептуальні поля. Редукція повного словника автора до ідейно-художніх домінант має результатом ієрархію авторських концептів.

Проаналізовані домінанти у вживанні семантичних класів сплітаються в мереживо мовної картини світу, відтвореної Дж. Свіфтом у романі.

Таблиця 1.

Ідейно-художні домінанти в романі Дж. Свіфта

Домінанти	Семантичні класи іменників	Семантичні класи дієслів	Семантичні класи прикметників	Семантичні класи прислівників
Життєдіяльність людини	Транспорт; приміщення, будівлі; організації, установи	Володіння, придбання, втрата		Прислівники способу
Дія	Дії, процеси, перетворення	Продукуюча дія	Інтенсивність, ступінь	
Здоров'я	Хвороби, ушкодження,	Фізіологічний стан, функції організму		
Величини	Маса, об'єм, довжина та одиниці їх вимірювання	Референція; температурні явища	Розмір, форма, величина	

З матеріалу, поданого в таблиці 1, можна зробити висновок, що всі компоненти словесної тканини твору характеризуються об'єктивною самостійністю і в той же час перебувають у складних значенневих зв'язках. У концептуальній структурі твору в центрі опису Дж. Свіфт ставить оточення людини, предмети чи об'єкти, що відображають пригодницьку канву сюжету твору. Тому домінанту *життєдіяльність людини* складають семантичні класи *транспорту; будівель; організації*. Дієслова *володіння, придбання, втрати* тільки підкреслюють меркантильність людського буття, відтвореного у романі. Для героя роману характерні зміни долі, зустрічі та розставання, втрати та надбання. Виразності дієсловам надають прислівники *способу*. Динаміка сюжетобудови твору підкреслюється домінантою *дія*, що логічно об'єднує іменники *дії, процесів, перетворення*, дієслова *продукуючої дії* та прикметники *інтенсивності, ступеню*. Домінанта *величини* репрезентована іменниками *маси, об'єму, довжини та одиниць їх вимірювання*, дієсловами *референції й температурних явищ*, прикметниками *розміру, форми, величини*.

Таким чином, запропонований спосіб аналізу концептуальної структури художнього тексту виявляється дієвим та об'єктивним, оскільки статистичні методи аналізу авторської лексики об'єктивно виявляють домінуючі семантичні класи, що є репрезентантами найактуальніших для автора понять у тексті і складовими концептуальних полів відображених у творі концептів. Перспективним є дослідження кореляції семантичних класів, що виявило б наявність чи відсутність зв'язків між концептами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
2. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика. – Тамбов: ТГУ, 2000. – 320 с.
3. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: Флинта, 2004. – 344 с.
4. Блох М. Я. Концепт и картина мира // Проблемы семантики языковых единиц в контексте культуры (лингвистический и лингвометодический аспекты): Международная научно-практическая конференция 17-19 марта 2006 г. – М.: Элипс, 2006. – С. 16-20.

5. Кривонос А. Т. Мышление, язык и крушение мифов о лингвистической относительности, языковой картине мира и марксистско-ленинском языкознании (Подступы к сущности языка). – Москва–Нью-Йорк: Изда-во ЧеРо, 2006. – 821 с.
6. Есперсен О. Философия грамматики. – М.: Изд. иностр. лит., 1958. – 404 с.
7. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. – Харьков, 1914. – 267 с.
8. Покровский М. М. Избранные работы по языкознанию. – М.: Наука, 1959. – 430 с.
9. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. – М.: Изд-во худ. лит., 1959. – 653 с.
10. Положин М. М. Про синкретичні теорії концепту // Проблеми романо-германської філології / Збірник наукових праць. – Ужгород: УДУ, 2005. – С. 5-23.
11. Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. – М.: Гнозис, 2007. – 512 с.
12. Александрова О. В. Концептуальное пространство языка и социокультурная картина мира // Язык. Культура. Общение: Сборник научных трудов в честь юбилея заслуженного профессора МГУ имени М. В. Ломоносова С. Г. Терминасовой. – М.: Гнозис, 2008. – С. 107-116.
13. Болотова Н. С. Методика анализа концептуальной структуры художественного текста // Слово – сознание – культура: Сб. научных трудов / Сост. Л. П. Золотых. – М.: Флинта, 2006. – С. 309-321.
14. Варзин А. В. К вопросу о содержании и языковой репрезентации концептов абстрактных номинаций // Проблемы семантики языковых единиц в контексте культуры (лингвистический и лингвометодический аспекты): Международная научно-практическая конференция 17-19 марта 2006 г. – М.: Элипс, 2006. – С. 283-286.
15. Гак В. Г. К проблеме соотношения языка и действительности // Язык и действительность: Сборник научных трудов памяти В. Г. Гака. – М.: ЛЕНАНД, 2007. – С. 16-27.
16. Левицкий В. В. Квантитативные методы в лингвистике. – Черновцы: Рута, 2004. – 190 с.

Матеріал надійшов до редакції 05.03. 2009 р.

Есипенко Н. Г. Концептуальная структура художественного текста.

В статье структура концепта рассматривается как совокупность обобщённых признаков, необходимых для идентификации предмета или явления как фрагмента картины мира. Лингвостатистическая и когнитивная интерпретации языковых средств, используемых для таксономии отдельных фрагментов мира, служат методами исследования процессов категоризации субъективной действительности и отражения этих процессов в языковых структурах. Статистический анализ частоты употребления лексико-семантических классов выявляет самые частотные классы, формирующие семантические поля концептов.

Yesypenko N. H. Conceptual Structure of the Belles-Lettres Text.

In the article a concept structure is viewed as a set of generalized qualities necessary for the object or phenomenon identification as fragments of the world picture. Linguostatistical and cognitive interpretation of language means for taxonomy of separate fragments of the world are the methods to study the subjective really categorization process and the reflection of this process in the language structures. Statistical analysis of the lexical semantic word classes usage frequency reveals high-frequent classes that build up concept semantic fields in a conceptual structure of the belles-lettres text.